

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

Фукидид: тарих куәгердің куәлігі
ретінде

Дәрістің жоспары:

1. Фукидид – тарих куәгердің куәлігі ретінде.
2. Эллиндік дәуірдің гректік тарихнамасы

Дәрістің маңызды идеялары: Фукидид заманауи тарихты куәгер ретінде жазды. Фукидид мәселені қарама-қарсылық тұрғысынан түсіндіру үшін әр түрлі кейіпкерлердің атынан өз пікірін білдіреді. Фукидид өз әдісін «сипаттау» сөзімен, ал логографтар мен Геродот әдісін - «кұру» сөзімен анықтады. Полибий тарихты адам істеріне бағытталған арнайы түрлі зерттеу ретінде, адамның рухына жалпыға ортақ құндылықтың нысаны ретінде түсінген.

Дәрістің маңызды цитаталары:

Фукидид: тарих куәгердің куәлігі ретінде

Тарихи жанр б.з.б. V ғасырдың соңына қарай Фукидидта дамуының шарықтау шегіне жетеді. (шамамен б.з.б. 460 - 396 жыл). Ол фракиялық ақсүйек отбасынан шыққан және риторикалық және философиялық білім алған. 424 жылы Фукидид он стратегтер коллегиясына (яғни, Афиндық үкіметтің мүшесі болып) сайланды және Фракиядағы афиндік әскерлерінің қолбасшылығына ие болды, бірақ спарталықтардан жеңілістен кейін Афинада опасыздық жасағаны үшін сотталған және өмірлік қудалауға кесілген болатын. Ол қалған өмірін Фракияда өткізді, бар бос уақытын тарихи еңбек жазуға арнады. Геродотқа қарағанда, Фукидид зерттеу тақырыбын анықтау барысында эллиндік әлемнің шегінен асып кетпейді. **Оның еңбегі - Пелопоннестік соғыс туралы (б.з.д 394 / 3-391 / 390.), яғни жақындағы, «қазіргі» тарих туралы баяндау. Бұл жұмыстың, шамасы, аты болмады.**

Тарихшы соғыс басталғаннан кейін бірден жұмысын бастады және соғыс барысында барлық материалдарын жинауды жалғастырды. Фукидид заманауи тарихты куәгер ретінде жазды. Ол шарттардың, жазбалардың және басқа да дереккөздердің түпнұсқа мәтіндерін келтіреді, ақындар мен логографтарға сілтеме жасайды, Геродотпен полемикаға түседі, алайда, оның есімін атамайды. Фукидид, атап айтқанда, ол бірінші кездескен адамнан естіген нәрсені жұмысында беру дұрыс деп есептемегенін жазған.

Фукидидтің жұмысы, Пелопоннестік соғыс тарихы туралы, сондай-ақ, таңдалған тақырыптың маңыздылығы туралы мәлімет беретін «Археологияны» қоспағанда, барлық антикалықтарға тән көркемдік баяндама сипатын сақтайды.

Оның мақсаты - Спартаның Парсы соғысынан кейін Афина күшінің өсуінен қорқуы себеп болған соғыстың сөзсіз болатындығы жайында автордың көзқарасын түсіндіру.

Фукидидтің туындысының құрамы жазғы науқандардағы әскери іс-қимылдарды таныстыру принципіне байланысты. Автор баяндау драматизмін оқиғалардың контрастті топтамасы арқылы жүзеге асырады: Периколдың қабір алдындағы сөзі, оба эпидемиясының, Сицилиялық апаттың сипаттамасы. Соңғы екі эпизод әлемдік әдебиеттің шедеврлері болып саналады.

Тарих әңгімелеріне енгізілген кейіпкерлердің төл сөздері Фукидидтің жұмысына тән ерекшелік болып табылады. Кейде әңгімелерде автордың тұжырымдамасы айқындалады.

Фукидид мәселені қарама-қарсылық тұрғысынан түсіндіру үшін әр түрлі кейіпкерлердің атынан өз пікірін білдіреді. Мұндай жағдайларда автордың позициясы жасырылады; оның мақсаты - оның кейіпкерлері не айтуы мүмкін немесе айтуы керек болғанын көрсету. Мұнда баяндаудың дәлдігі емес, тарихи шындық маңызды. Оның кейіпкерлерінің сөйлеген сөздерінде Фукидид политикалық көркемсөздің керемет мысалдарын келтіреді.

Автор тарихтың өзіндік нұсқасын, әдістемесін және тақырыбын алдыңғы авторлардың: Гомер, логографтар және Геродоттың әдістері мен тақырыптарына қарсы қояды.

Фукидид өз әдісін «сипаттау» сөзімен, ал логографтар мен Геродот әдісі - «кұру» сөзімен анықтайды. Ол осылай логографтардың тек механикалық түрде, сыни растаусыз, өздері тапқан ақпаратты «бірге жинап», оның сенімділігіне емес, қаншалықты көңіл көтеретіндігіне назар аударғандарын көрсетеді. Фукидидтің айтуынша, ол оқиғаларды әшкерелемейді және әсірелемейді және өз шығармашылығынан мифтік және күлкілі заттарды алып тастайды.

Фукидид бір ұрпақ ара оқиғаларды алшақ, ал олар туралы ақпарат сенімді емес деп есептейді. Өз тақырыбын қатысушысы болған Пелопоннес соғысының тарихымен шектеп, Фукидид варвар тайпаларының тарихы мен этнографиясын сипаттаудан бас тартты.

Фукидидтің шығармасында тарихшының міндеті, негізінен, бүгінгі оқиғалардың себептерін іздестіруде алшақ емес өткенді зерттеу болып табылады.

Фукидид - оқиғаларды түсіндіру және дәлелді жинастыруда ұтымды әдістерге негізделген прагматикалық, ғылыми тарихнама негізін қалаушы. Оған екі ерекшелік тән. Біріншіден, тарихты билік пен мемлекет үшін - үстемдік пен билеу үшін индивидтер күресі бейнеленген оқиғалардың тізбегі ретінде түсіну. Жалпылама ретінде қорытынды жарияланды: жеке және қоғамдық өмірде барлық адамдар билік пен абыройға, байлыққа ұмтылғандықтан, ақыр соңында, қорқыныштан әрекет етеді. Прагматикалық тарихтың екінші ерекшелігі - оның сабақтарының ескірмейтін құндылығында берілген «практикалық пайдалылығы».

Оқиға деңгейінің тарихшылардың назарын жаулап алуы тарихнама үшін кем дегенде үш салдарға ұшырады:

- саяси және әскери тарихты зерттеудің бірыңғай нысанына айналдыру;
- мемлекетті екі теңсіз бөліктің бірлігі ретінде түсіну : елдің тарихи тағдырын анықтайтын белсенді азшылық (лауазымды тұлғалар) және немесе тілалғыш құрал ретінде ,немесе Біріншілердің жоспарларына кедергі ретінде болған инертті көпшілік («бұқара халық»);
- әрекет етушілердің психологиялық себептерімен тарихи үрдісті түсіндіру.

Оқиғалардың легін түсінікті ету үшін Фукидид өмірбаяндық және саяси егжей-тегжейлі мәліметтерден бас тартады. Адамзат табиғатының психологиялық, моральдық және әлеуметтік қасиеттері ол үшін оқиғалардың соңғы себептері болып табылады. Егер Эллададағы соғысушы тараптар соғыстың басталуы үшін жауапкершілікті бір -біріне итермелесе, Фукидид соғыс басталуы туралы сұрақты басқаша қояды. Ол соғыс басталған себептер мен сылтаулар арасында айырмашылықтарды ажыратады. (мысалы, антикалық медицина аурулардың «шынайы», «сыртқы» себебі, мен жай симптомдарды ажыратады). Гипократтың оқушысы ретінде, Фукидид құбылыстың «диагнозын» белгілейді және қайталану әдеті бар полистің «ауруларының» нақты бейнесін сипаттайды.

Соғыстың объективті себебі - қарсылас күштердің жасырын күресі, ол Эллададағы саяси өмірді ауыр дағдарысқа әкеп соқтырды. Осы себепті тану тарихшыны партиялардың күресінен жоғары көтереді және соғыстың кінәлілері жайлы сұрақты алып тастайды. Осыдан өткен және бүгінгі оқиғаларды зерттеудегі аса дәлдік, сондай-ақ, куәлардың айғақтарын сыни бағалау талаптары туады. Соңғылары кездейсоқ таңдалмауы керек, бірақ қателіктерден аулақ болу үшін және өз пікірін білдірмеу үшін олардың алдынала жаңылыстары және есте сақтау қабілеттілігін ескеру керек.

Фукидид оның мақсаты «шындықты іздеу» деп мәлімдейді, бірақ дәлдікке ұмтылуына қарамастан, ол жиі субъективті .

Біз оның жұмыстарынан бір жақты оқиғаларды таңдауды, тіпті , белгілі бір фактілерді қасақана айтпауды (мысалы, афиндік пен парсы келісімшарттарын) таба аламыз.

Афинадағы рухани артықшылық оларға Эллададағы гегемония құқығын береді - бұл оқырманды сендіргісі келетін Фукидидтің сенімі. Неге соғыстан жеңіліс тапты? Периклдың ізбасарлары өз міндеттерін атқара алмады. Ұзақ уақытқа созылған ішкі соғыс, Фукидидтің айтуы бойынша, адам табиғатының деградациясына әкеп соқты. Периклдің мұрагерлерінің өзімшілдігі, дүниеқоңыздығы Афинаны грек мемлекеттерінің ішіндегі ең жеккөрініштісі етті.

Адам табиғатының қасиеттерінің өзгермейтіндігінде Фукидид болашақта оның еңбегінің пайдасы болатынын кепілін көреді. . Ол өзіне практикалық тапсырма қояды: мемлекеттік көшбасшыларды жеке тұлғалар және саяси топтардың психологиясы мен мінез-құлқы туралы қажетті білімді хабардар ету.

Адамның табиғаты, тайпаға, руына, жынысына және оның иесінің хасына қарамастан, біраз ортақ қасиеттерге ие: адамның еркіндікке ұмтылысы, өзімшілдік, қызғаныш, кекшілдік, қатыгездік, ерсі үміт пен ұмтылыстар, басқа адамдарға билік етуге деген ұмтылыстар тән. Адам табиғаты әрқашанда өзімшіл. Ол уақыт өткен сайын жағдайға бейімделеді, солардың қысымымен «айуандық» және деградация бағытында өзгереді немесе Периклдық Афинада сияқты еркіндікке ұмтылудың ықпалымен тазарады.

Адамның табиғатының басқаларға қысым көрсету қасиеті (күшті әрдайым әлсізсі биледі) - Фукидид негіздеген тарихтың психологиялық қағидасы.

Саяси тарихта (ғарыш кеңістігінде де) тарихи оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын бұзатын

негізгі күштер (күтпеген жағдайлап , жер сілкінісі, эпидемия және т.б.) басым.

«Соқыр кездейсоқтық» тағдырдың күтпеген соққысында ғана емес, адамның мінез-құлқында да көрінеді. Ол рационалды емес және этикалық стандарттарға бағынбайды. Бұл тілсіз күш адам жоспарының табысқа жетуіне айтарлықтай әсерін тигізуі, бұл адамдарға зиян келтіруі немесе көмектесуі мүмкін.

Керісінше, тарихтағы барлық адам жоспарлары мен шешімдеріне қатстыларын тарихшы адам ойлауы мен ерік-жігерінің заңдарынан шығады. Замандастары бақытсыздық деп көрсеткен жайттарды ол қажетті және құтыла алмайтындай етіп көрсетеді.

Дегенмен, ұлы адамдар, әйгілі мемлекет қайраткерлері, Фукидид тұрғысынан, тарихи оқиғалардың барысын болжай алады және оларға әсер ете алады. Егер олар бұқара халықтың «наразылығын» уақытша тоқтатса, онда гүлденудің қысқа кезеңі келеді. Содан кейін оқиғалар қайтадан күшейіп, соғыстар мен азаматтық дау-дамайға ұласады, содан кейін жазалау мен апат орын алады.

Тарихшы ретінде Фукидидтің еңбегі оның құжаттық дереккөздерді қолдануы, хронологияны орнатуы, аман қалған қалдықтардың сипаттамалары негізінде ретроспективті тұжырымдар арқылы анықталған өткенді қайта құру әдісін пайдалану болып табылады.

Пелопоннестің соғыс тарихына кіріспеде, артта қалған тайпалардың әдет-ғұрыптарына, қабір табылған жерлерге, эллин қалаларының орналасуына сілтеме жасау арқылы Фукидид ежелгі Эллада мәдени жағдайы туралы өзінің көзқарасын растайды .

Фукидид, Афины күшінің бастауын Марафон мен Саламистағы Элладаны құтқаруының тарихи маңыздылығын көреді.

Фукидид Афины мен Спарта арасындағы бәсекелестіктің тарихы туралы әңгімелейді және Афиныдағы күш-жігердің күшеюі екі күш арасындағы қақтығыс тудырғанын көрсетеді. **Фукидид Периклге арналған әйгілі қабір тасында (эпитаф) көшбасшысының басшылығымен Афин демократиясының «алтын дәуірінің» бейнесін бейнелейді.** Бұл тарихи сәт Афинадағы рухани күштің шыңы болып табылады, оның көмегімен Фукидид соғыстың бүкіл бағытын зерттейді, болашақ қайғылы оқиғалар алдында жарқын өткенге көзқараспен қарайды.

Эллиндік дәуірдің гректік тарихнамасы

Грек тарихи сана-сезімі классикалық дәуірдегі гректер мен варварлар арасындағы қастықшылығын түсінуге бағытталған. Эллиндік дәуірде ол адамзат әлемінің бірлігін тарихи бірлік ретінде түсінуге бағытталған. Александр Ұлы жаулап алғаннан кейін, оның негізін қалаған бүкіл үлкен империя грек әлемінің біріккен тарихының бір бөлігі болды Б.э.д.. 5-ші ғасырда Геродот пен Фукидид құрған өткеннің жарқын суреттерімен танысутарихи ойдың көкжиегін айтарлықтай кеңейтеді. Бұл тарихтың жаңа түрі пайда болуын дайындады, бұл идея ПОЛИБИЙДІҢ (210-128 б.э.д.) «Жалпы тарих» атты әйгілі еңбегінде орын алды.

Полибий тарихты адам істеріне бағытталған арнайы түрлі зерттеу ретінде, адамның рухына жалпыға ортақ құндылықтың нысаны ретінде түсінеді. Оның айтуынша, өткенді танып білу адамдар үшін ең пайдалысы бола алады.

Полибий әксідей және бай отбасыда туған. . Әкесі Ахей одағының ірі саяси және қайраткері болған, төрт рет одақ стратегі жоғары лауазымын иеленген., Полибийдің өзі де тамаша әскери және саяси мансап жасағаны таңқаларлық емес. Б.з.д. 167 жылы ол Римге жер аударған мыңдаған басқа отандастарының қатарында болды, 17 жыл бойы Отанына оралғанша дейін Римде өмір сүрді. Полибийдің әскери білімі Римде жоғары бағаланды және ол бірнеше рет әскери сарапшы қызметін атқарды. Бізге мәлім ақпарат бойынша, ол Карфагеннің қоршауына қатысып, римдіктерге жеккөрінішті қалаға (146 б.з.) соңғы шабуылға қатысқан, сосын, Ахеан альянсы жеңіліске ұшырағаннан кейін, өз отандастарының сабыр сақтауына себепші болған. Сондай-ақ, Полибийдің ұзақ өмір сүргені және 82 жасында қайтыс болғаны белгілі.

«Жалпы тарихтың» негізгі бөлігі б.з.б. 220-146 жылдар аралығындағы кезеңге арналған , ал алғашқы екі кітап тұтас шығармаға кіріспе болып табылады және б.з.б. 264-220 жылдарды қамтиды. Осылайша, антикалық автор өзі сипаттаған оқиғалардың көбіне куә болған. Оның басты мақсаты – гректер алдында римдік жаулап алуларды ақтау. Полибий өзі көрген және қатысқан эллиндік әлемнің Римге бағынуы, бір жағынан, жаңа саяси және мәдени шындықты тудырды , екінші жағынан, осы шындықты түсінуге және бейнелеуге өзге көзқарасты талап етті. Полибий айналасындағы әлем үнемі өзгеріп отырды. Рим мемлекеттілігінің біртұтас және тұрақты саяси жүйесі әрдайым өз араларында ұрыстарға жол берген эллиндік монархия мен одақтастықтардың орнына келді. Римдік үстемдік орнату еркіндікті сүйетін

гректерді бағынуына алып келді және олардың отансүйгіштік сезімін ренжітті, алайда үлкен салдарға ие болды. Бұрын шашыраңқы әлемді бірігуі орын алды, ол жекелеген мемлекеттердің саяси үстемдік үшін күресінен туындаған қарама-қайшылықтарды жойды. Бірнеше онжылдықтар ішінде көптеген жеке жерлер біртұтас мемлекетке айналды. Мұның бәрі, бір жағынан,

Грекия федерациясының бірігу қағидағтарына сүйене отырып тәрбиеленген Полибийдің көңілінен шықты, ал екінші жағынан, оның алдындағы тарихшылар шағын мемлекеттердің тарихын ұсынған әдістері енді Жерорта теңізі бірлестігінің заңдарына сай келмеді деген ойға итермеледі.

«Жалпы тарихта» Полибий мынадай негізгі талап қойды : тарих жалпыға ортақ болуы керек, яғни бір мезгілде Батыста да, Шығыста да кездесетін оқиғалық оқиғаларды қамту керек. Бұл жағдайда баяндау бір мезгілде іске асуы керек.

Римдік әлемдік үстемдік дәуірінің куәгері, Полибий тарихтың жаңа түрін – жалпы тарихты құрды. Ол үшін тарих тақырыбы әскери-саяси тақырыппен шектелгенімен, басты назар соғыстың оқиғалар тарихы болмады, бірақ бұл соғыста соқтығысқан саяси күштердің динамизмі болды.

Осындай әлемдік тарихтың бейнесі кескінделе бастады, жеке этно-саяси ағзалардың тарихы оның «бөліктері» болды.

Полибий тарихтың мағынасын табиғи циклдарда өреді. Бұл жағдайда мемлекет жеке адамға ұқсайды: ол жасөспірімдік, жетілу арқылы біртіндеп өтеді, содан кейін есейіп, қартайып, жоғалады.

Полибий тарихты қоғамның өмірін реттейтін тұрақты заңдылықтарды ашатын ғылым ретінде тануға жақын. Бұл оған тарих жазу тақырыбын және мақсатын айқындауға және дамытуға мүмкіндік береді.

Полибий алғаш рет тарихтағы айналым туралы ойды білдірді. Адам өміріндегі табиғи циклдарға негіздей отырып және оларды мемлекеттің тарихына кескіндей отырып, ол Римнің көтерілуінен кейін міндетті түрде батуы мен құлауы болатынын болжады.

Полибийдің пайымдауынша, тарихи баяндаудың поэзия мен риторика міндеттерінен мүлдем өзгеше міндеттері бар. Ол тарихты жазудың мақсатын патриотизмді ояту және билік өкілдеріне пайда әкелетін саясат өнерін үйретуде көреді, себебі оларға әр оқиғаның қандай себеппен пайда болғанын және бастамасы қандай екенін білу өте маңызды.

Полибий өзі, ең алдымен, әскери және саяси тарихпен байланыстырған іскерлік, прагматикалық тарих тұжырымдамасын дамытады.

Ол тарихшыдан оқиғалардың замандасы, ең жақсысы – қатысушысы болуын талап етеді. Егер тарихты мемлекеттік қызметкерлердің өздері жазса - бұл ең кереметі

Прагматикалық тарихтың маңызды ерекшелігі - себеп-салдарлық қатынастарды ескере отырып, оқиғаларды жүйелі түрде баяндау. Тек осындай тарих қана не, неге және не үшін болып жатыр деген сұрақтарға жауап береді. Оқиғалар, Полибийдің пайымдауынша, қандай да бір ішкі байланыспен өзара байланысты және бір-бірінің шарты болып табылады. Сонымен қатар, Полибий оқиғалардың өздерінде негізделген ішкі тарихи себепшілікті ғана мойындайды. Оқиғалар арасындағы мұндай байланыстар әрдайым болған, бірақ олар айқын емес еді, ал тарихшылардың көпшілігі оларды байқамады немесе оларды тиісті назардан тыс қалдырды. Полибий оқиғалардың ішкі байланысы римдік-карфагендік Батыс пен грек-македондық Шығыс саяси мүдделерін бірігуінің тарихи үрдісін толықтай анықтағанын атап көрсетеді.

Дегенмен, тарихи оқиғалардың барысын дұрыс түсіну үшін, Полибийге сәйкес, себеп-салдарлық қатынастарды терең талдау амалдарына ие болу қажет. Автор бұл байланыстарды себептің, сылтаудың немесе себеп пен және оқиғалардың тікелей бастамасын, көбінесе әскери әрекеттердің байланысы леп таниды. Полибийге сәйкес, бұл себеп-салдар тізбегінің бөліктерінің реті өзгеріссіз. Алайда, Полибий барлық оқиғалар осындай талдауға келмейтіндігін мойындауға мәжбүр. Ол, мысалы, өсімдік жұттың, күтпеген эпидемияның, табиғи апаттардың себептерін іздеуден бас тартады.

Алайда оқиғалар тарихының шеңберінде Полибийдің «табиғат заңы» көрінісінің түсіндірмесіндегі рационализм шарасын асыра бағалау қажет емес. Міне, тағдырдың тылсым қуатына арналған үзінділері осы туралы ескерткен. Әлбетте, оның оқиғалар мен адамдардың тағдырына күтпеген жерден араласуы «табиғат заңы» ұғымына сай келмейді. **Тағдыр туралы ұғым Полибий дүниетанымының маңызды элементі болып табылады.** Эллиндік дәуірде тағдырдың ұғымы күрделене түседі. Ол әлемнің толыққанды билеушісі, сый тартушы, сот, адам істері жөніндегі көмекші, тәлімгер немесе сынақ көзі бола алады.

Бірақ бастысы - тарихшының айтуынша, тағдыр әлемді үнемі жаңартып отырады және оқиғалардың барысын өзгертеді.

Сонымен қатар, кейбір жағдайларда Полибий тағдырдың шешуші рөлін мойындамайды және себепті

адамдардың іс-әрекеттерінен іздейді. Римдіктер сәттілікке тағдырдың арқасында емес, табиғи түрде қол жеткізді. Оқырмандар олардың сәттілігіне тағдыр себепші болды деп қате ойламас үшін, олар римдіктер әдетте шайқаста не үшін жеңетінін білуі керек. Полибийдің пайымдауынша, тағдырдың саласына тек себептерін тану мүмкін емес немесе қиын құбылыстарды ғана жатқызуға болады. Себеп анық болғанда, бұл мәселеге көмектесу құралы халықтың қолында тұрады. Тарихты прагматикалық жазу міндеттері тұрғысынан Полибий үшін тағдыр ұғымы қолданылған түсініксіз құбылыстардың көлемін қысқарту, себеп-салдар әдісінің қолдану аясын барынша кеңейту маңызды мәселе болды.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.